

1869 Maarif Nizamnamesi'ne Göre Osmanlı Devleti'nin Azınlık ve Yabancı Okulları Denetim Altına Alma Girişimleri

The Ottoman Empire's Attempts to Control Minority and Foreign Schools according to the 1869 Maarif Nizamnamesi

Habibe POLAT*

Öz

Osmanlı Devleti'nin tüm alanlarda olduğu gibi eğitimde de merkezî modele geçme girişimleri II. Mahmut (1808-1839) döneminden itibaren başlamıştır. Eğitim kurumları, gerek ıslah edilerek gerekse yerine yeni kurumlar getirilerek kontrol edilmeye çalışılmıştır. Tanzimat Dönemi ile beraber bu girişimler daha da hız kazanmıştır. Özellikle 1857'de Maarif Nezaretinin teşkil edilmesiyle Osmanlı toprakları üzerindeki bütün eğitim kurumları tek bir çatı altında toplanmıştır. Batılı anlamda eğitim modellerinin benimsenmesi ile modern eğitim kurumlarının niteliğinin değiştiği görülmektedir. II. Abdülhamid (1876-1909) dönemi de Tanzimat kararlarının uygulandığı bir dönemdir. 1869'da Maârif Nizamnamesi ile eğitim sistemi modernleştirilmeye çalışılmıştır. Nizamname ile Maarif Nezareti bünyesinde her öğretim derecesi için vilayet merkezlerinde birer maarif müdürlüğü ve meclis oluşturulmuş, sancak ve kazalarda maarif meclisi şubeleri teşkil edilmiştir. Böylece taşrada eğitimin teftişi daha mümkün hale gelmiştir. Özellikle sayıları giderek artan ve özel okullar adı altında açılan gayrimüslim cemaat okulları ve yabancı okulların denetimi kolaylaşmıştır. Bu çalışma, bu okullarda işlenen derslerin ve ders kitaplarının teftişi meselesinin boyutlarına odaklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Maarif Nizamnamesi, Gayrimüslim ve Yabancı Okullar, Teftiş, Eğitim.

Abstract

The attempts of Ottoman Empire to adopt the central model in education, as in all fields, started from the period of Mahmut II (1808-1839). Educational institutions were tried to be controlled by either reforming or replacing them with new institutions. With the Tanzimat Period, these attempts gained speed. Especially with the establishment of the *Maarif Nezareti* in 1857, all educational institutions on the Ottoman lands were gathered under one roof. It is seen that the quality of modern educational institutions has changed with the adoption of educational models in the western sense. The period of Abdulhamid II (1876-1909) was also a period in which the Tanzimat decisions were implemented. In 1869, the education system was tried to be modernized with *Maarif Nizamnamesi*. With the *Nizamname*, an education directorate and a parliament were established in the provincial centers for each education degree within the *Maarif Nezareti*, education council branches were established in sanjak and accidents. Thus, the inspection of education in the provinces has become more possible. In particular, the control of non-Muslim community schools and foreign schools, which are increasing in number and opened under the name of private schools, has become easier. This study focuses on the aspects of the inspection of the lessons and textbooks taught in these schools.

Keywords: Ottoman State, Ministry of Education, Non-Muslim and Foreign Schools, Inspection, Education.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin merkezî eğitim müesseseleri kurma çabaları, II. Mahmud (1808-1839) döneminde başlamıştır. 1824'de yeniçeri ocağının kaldırılmasının hemen ardından İstanbul'da ilköğretimin mecburî hale getirilmesi yönünde karar alınmıştır. Fakat bu ilk girişim başarılı olamamış ve 1848'de yeniden merkezi yönetimin gündemine gelmişti. Meclis-i Umûr-ı Nâfia'nın layihası ile eğitim modelinin nasıl olması gerektiği hakkında bir prensip çerçevesi çizilmesine ve Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti'nin kurulmuş olmasına rağmen istenilen seviye ne yazık ki yakalanamamıştı (Akyıldız, 2011, s. 167-171).

Sultan Abdülmecid (1839-1861) zamanında eğitim alanında yeni reformlar düzenlenmiştir. Atılan adımlar arasında 12 Nisan 1845'de Meclis-i Muvakkat-ı Maârif'in kurulması öne çıkmaktadır¹. Bu kurum ile eğitim işlerinin merkezî bir organ tarafından planlanması ve uygulanması amaçlanmaktaydı. Öncelikle sıbyan okullarının ıslahıyla işe başlanmış ve kademe kademe diğer okulların işleri sıraya alınmıştı. 1846 yılında Daimî

* Dr., İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, rehnuma.44@hotmail.com

¹ Meclis-i Muvakkat-ı Maârif'in faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz. (Akyıldız, 2011).

Meclis-i Maârif'in kurulması ise girişimler içinde dikkat çeken bir eşiği oluşturmuş ve eğitim alanında ilk defa bir teşkilat tutarlı bir şekilde meydana getirilmekle kalmamış ve teşkilatı yönetecek sürekli bir maarif meclisinin kurulması sağlanmıştı (Eroğlu, 1995, s. 26-27, 29). Fakat bu meclis bir karar organıydı ve haftada sadece iki defa toplanabiliyordu. Dolayısıyla meclisin aldığı kararları uygulayacak bir yürütme organı yoktu. Bu sebeple meclis üyelerinden biri tarafından meclise bağlı olarak yönetim işini düzenlemek, Daimî Maârif Meclisi tarafından alınan kararlar neticesinde sıbyan ve rüşdiye okullarının işlerini yürütmek, Dârülfünûn'a nezaret etmek, uygulamalarda olası değişiklikleri onaylanmak üzere bir meclise havale etmek ve bir icra organı oluşturmak için 13 Kasım 1846'da Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti teşkil edilmişti (Eroğlu, 1995, s. 34).

Daimî Maârif Meclisi'nin icra yetkisini, Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti'ne devretmesiyle, bu defa nezaret ayda bir defa toplanmaya başlamıştır. O yüzden alınan kararların Meclis-i Maârif-i Umûmiye'de görüşülmesine karar verildi. Hatta kurumun aldığı kararlar arasında bir Darülfunûn kurulması da vardı. Bunun gerçekleşmesi içinse Avrupa eğitim modeli ile irtibata geçmek ve gerekli kitapları telif ve tercüme etmek için 18 Temmuz 1851'de Encümen-i Dâniş'in kurulması beklenecekti. Bahsi geçen kurul ile maarif alanında şekli yeniliklerin yanında, gerçekte yenilik yapma düşüncesi devreye girmişti. Böylece 1838'de başlatılan Osmanlı eğitim sahasındaki ilerlemeler bu tarihten sonra epeyce yol almış gözüküyordu (Hayta, 1995, s. 42-43). Merkezî yönetimin maarif alanında yapmış olduğu en kapsamlı çalışma ise Maarif-i Umumiye Nezareti'nin teşkilidir. Tanzimat'tan sonra kurulan nezaretlerden biri olan bu teşkilat kuruluşun hazırlık çalışmaları uzun süre devam etmiştir (Selçuk, 2008, s. 727).

Tanzimat ile beraber her alanda merkeziyetçi bir yönetim anlayışını benimseyen Osmanlı Devleti, eğitim müesseselerini de tek bir çatı altında toplamak, merkezden yönetimini sağlamak amacıyla 17 Mart 1857'de Maârif-i Umûmiye Nezareti'ni teşkil etti. (Subaşı, 2011, s. 757). Böylece ilk defa hükümet içinde yer alan, aynı zamanda bu günkü Milli Eğitim Bakanlığı'nın da temeli olan bir müessese oluşturuldu. Bu nezaretin kurulmasıyla, yönetimin medreselere karşı olan tavizkâr tutumları ortadan kalktı ve eğitimin batıya göre düzenlenmesi benimsendi (Kodaman, 1991, s. 16). 1869 Maârif-i Umûmi Nizamnamesi hazırlanıncaya kadar, Maarif Nezareti teşkilat yapısı olarak herhangi bir değişikliğe uğramadan varlığını devam ettirmiştir. Fakat eğitim alanında değişiklik ve yeniliklerin 1867'de yeniden başladığı görülmektedir. 22 Şubat 1867'de Fransız Hükümeti'nin eğitim alanında Osmanlı'ya sunduğu reform projesi kabul edilmiş ve Maârif Nezareti, Fransız eğitim modeline göre yeniden şekillenmişti. Bu usulün ilk mahsülü, 1868'de açılan Galatasaray Sultanîsi olmuştur. Ardından Maarif Nazırı Saffet Paşa, Şûrâ-yı Devlet'in Maârif Dairesi'yle beraber eğitim sistemini yeniden düzene koymak için bir nizamname hazırlamıştı. Komisyonca kaleme alınan nizamname, 1 Eylül 1869'da *Maârif-i Umûmiye Nizamnamesi* adı ile yayımlanmıştı (Kodaman, 1991, s. 20-22). Eğitimin her yönüne esaslı yenilikler getiren nizamname ile eğitimin idare, teşkilat ve görevleri kanunî bir hükme bağlanmış; Osmanlı merkez ve taşra eğitim müesseselerinin teftişi, idaresi, kadrosu vs. gibi konular daha sağlam bir sistem etrafında teşekkül ettirilmiş ve Osmanlı ülkesinde sayıları her geçen gün artan gayrimüslim cemaat okulları ve yabancı okulların her türlü işlerinin kontrol edilebilmesi sağlanmıştı.

1869 Maârif Nizamnamesinde Gayrimüslim ve Yabancı Okulların Teftişi

Maarif nizamnamesinin eğitim alanında denetimi sağlamak maksadı ile yürürlüğe konan ilk uygulamadır. Tanzimat dönemi ile başlayan süreçte gayrimüslim tebaaya tanınan

haklar sonucunda² yabancı okullar, 1863 Gümrük Nizamnamesi ve 1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnamesi ile kontrol altına alınmaya başlanmıştı (Haydaroğlu, 1990, s. 24-25). Bu döneme girerken Osmanlı toprakları üzerinde oldukça fazla sayıda yabancı ve azınlık okulları vardı ve bunlar belli bir hukukî düzenlemeye tabi tutulmadığı takdirde pek çok alanda kargaşaya yol açabilirdi³. O yüzden hukuk alanında yapılan çalışmalara ek olarak eğitim alanında da hizmet verebilecek yeni teşkilatlar oluşturulması öncelikli tutulmuştu. 1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnamesi de eğitim tarihi açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Söz konusu nizamname hem eğitim hem de yönetim açısından bir dönüm noktası niteliğindedir (Vahapoğlu, 1992, s. 81).

Nizamnamede Osmanlı Devleti'ndeki bütün okullar verdiği tahsile göre sınıflandırılmış ve her tahsil derecesinde uyulması gereken işler maddeler halinde ifade edilmişti. Buna göre eğitim kurumları Mekâtib-i Umûmiye (Genel Okullar) ve Mekâtib-i Husûsiye (Özel Okullar)⁴ olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Genel okullar, sıbyan (ilköğretim); rüşdiye, idâdî ve sultânî (ortaöğretim) ile Dârümuallimîn, Dârümuallimât ve Dârülfünûn'dan (yüksek öğretim) meydana gelmekteydi (Bilim, 1984, s. 33). Özel okullar ise kendi içinde Müslüman tebaanın açtığı okullar, Gayrimüslim tebaanın açtığı okullar ve yabancıların açtığı okullar⁵ olmak üzere üçe ayrılmıştır (Kodaman, 1991, s. 24-25). Bu nizamname sadece azınlık ve yabancı okullar için yeni bir uygulama olarak düşünülmemiş aynı zamanda Osmanlı Maarifi için tam anlamı ile bir kontrol mekanizması oluşturmuştu⁶. Böylece azınlık ve yabancı okulların tesis ve finansmanı, yönetimi, eğitim ve öğretim kadrosu, okulların teftiş ve denetimi gibi konularda yapılması gerekenler hakkında bir düzenlemeler bütünü kapsamaktaydı (Vahapoğlu, 1992, s. 25-28). Nizamnamenin özellikle 129. maddesinde özel okullar adı altında yabancı, gayrimüslim ve Türk okullarının işleyişine dair geniş bilgiler yer almaktadır. Nizamnamenin söz konusu maddesi aşağıdaki gibidir:

“...Kısm-ı sâni mekâtib-i husûsî

Madde 129- Mekâtib-i Husûsiye ba'zı mahallerde cemâ'atler tarafından veya gerek teba'a-i Devlet-i 'Aliyye ve gerek teba'aa-i ecnebiyyeden olan efrâd ve eşhâsdan biri cânibinden ücretli veya ücretsiz

² Gayrimüslim tebaanın eğitimi, 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı ile yeni bir döneme girmiştir. Söz konusu fermanla gayrimüslim ahalinin eğitimi ve okulları ile ilgili net bir hüküm olmamasına rağmen genel olarak bu tebaaya tanınan yeni hukukî hakların tanınması ile Gayrimüslimlerin okul açmasının da önü açılmıştır. 1853-1856 Kırım Harbinden sonra imzalanan Paris Anlaşması ile Osmanlı toprakları Avrupalı devletlerin garantisine altına girmişti. İstanbul'da ise Paris Anlaşmasından hemen önce Islahat Fermanı ilan edilmişti. Böylece Gayrimüslim tebaanın hukukî hakları daha da genişlemişti. Bu hukukî genişleme kendisini eğitim alanında da göstermişti. Her iki fermanın neticesinde gayrimüslim ahalinin hakları önceki dönemlere nazaran daha da genişlemişti. Bilhassa Islahat Fermanı ile bu tebaanın eğitiminin yapıldığı okulların denetim hakkı yazılı olarak belirtilmiştir. Geniş bilgi için bkz. (Keskinkılıç, 2010, s. 73-74).

³ Tanzimat döneminde sadece İstanbul'da 40 dolaylarında Katolik okulu mevcuttu. Bunun yanında Protestan okulları da ülke genelinde yaygınlık gösteriyordu. Geniş bilgi için bkz. (Sakaoğlu, 2003, s. 87-88).

⁴ Özel okullar hakkında gerek 1845 geçici Maarif Meclisi kararlarında gerekse 1866 Maarif Nezaretinin görevlerini belirten ilmühaberde herhangi bir kayıt görülmemesine rağmen bu tarihlerden önce Türk, azınlık ve yabancı unsurlar okul açmıştır. Bunlardan azınlıkların açmış olduğu özel okullar Osmanlı Devleti'nin yayılma sürecinde egemenliği altında olan halkları geniş bir hoşgörü içinde tutmasının bir neticesi olarak eski şekli ile devam etmekteydi. Fener Rum Mektebi, Heybeli Ada Papaz Mektebi, Kumkapı Ermenin Mektebi bunlara örnek olarak gösterilebilir. Yabancılar ise Osmanlı Devleti'nin kendilerine verdiği kapitülasyonlardan istifadeyle bu topraklarda büyük nüfuz elde etmişlerdir. Söz konusu okullar Tanzimat ve Islahat Fermanıyla bu durumlarını daha da güçlendirmişlerdir. Buna rağmen 1864'e kadar özel okul açma konusunda Türklerin hiçbir girişimi olmamıştır. Geniş bilgi için bkz. (Koçer, 1970, s. 11-18).

⁵ Esasında Osmanlı toprakları üzerinde başlangıçta Gayrimüslim cemaatlerin okulları olarak ortaya çıkan fakat daha sonra yabancı devletlerin himayesi altında giren yada doğrudan yabancı devletlerin açmış olduğu tüm okulları “yabancı okul” kavramı ile açıklamak yanlış olmayacaktır. Gerçekten de başta Gayrimüslim okul kimliğinde olan bu kurumlar zamanla yabancı devletlerin himayesine girerek yabancı devlet okulu halini almıştır. Geniş bilgi için bkz. (Büyükarıcı, 2011, s. 511-528).

⁶ Nizamnamenin çıkarılış sebebi hakkında geniş bilgi için bkz. (Polat Haydaroğlu, 1990, s. 25-28).

olarak ihdâs ve te'sîs olunan mekteplerdir ki bunların masârifât ve muhassesâtı ya mü'essisleri tarafından ve yâhûd merbût oldukları vakfları cânibinden idâre ve rü'yet kılınır. Memâlik-i Şâhânede bu nev'i mekteplerin te'sîsine evvelâ mu'allimlerinin yedinde Ma'ârif Nezâreti cânibinden ve yâhûd mahallî ma'ârif idâresinden şehâdetnâme bulunmak ve sâniyen bu mekteplerden âdâba ve politikaya mugâyir ders okutdurulmamak için ta'lîm olunacak derslerin cetveli ve kitâbları Ma'ârif Nezâretinden ve yâhûd mahallî ma'ârif idâresinden tasdik idilmek üzere taşrada ise vilâyet ma'ârif idâresiyle vilâyet vâlisi tarafından ve Der-sa'âdetde Ma'ârif Nezâreti cânibinden ruhsat-ı resmiyye virilür. Bu üç şart kâmilten mevcûd olmadıkça mekâtib-i husûsiyye küşâdına ve devâmına ruhsat virilmez ve hilâfında hareket vukû'u takdîrinde men'-i vesedd olunur. Mekâtib-i husûsiyye küşâd idenlerin ta'yîn idecekleri hâcelerin yedlerinde şehâdetnâme bulunduğu halde ânı ma'ârif idâresine tasdik itdirmeleri lâzım gelecektir." (Mahmud Cevad, 1338, s. 493).

Nizamnamenin ilgili kısmında yabancı okulların tanımı yapılarak bunların masraflarının ne suretle karşılanacağı ve yabancı okul açmak için gerekli olan şartların sağlanmasından bahsedilmiştir. Buna göre yabancı okul açabilmek, öncelikle öğretmenlerin merkezde ise Maârif Nezâreti'nden, taşrada ise mahallî maarif idaresinden birer diploma almış olmalarına bağlıydı. Merkezdeki söz konusu okullarda okutulacak kitaplar ve ders programları, Maârif Nezâreti'nden ya da mahallî maarif idaresinden, taşrada ise vilâyet maarif idaresiyle vali tarafından onaylanmalıydı. Ayrıca okul açmak için Maârif Nezâreti'nden izin alınması da zorunluydu. (Haydaroğlu, 1990, s. 29)⁷.

Yabancı ve gayrimüslim okullarının teftişi hem kanunen gerekli hem de devletin eğitim prensipleri ile bağlantısını anlamak açısından önemlidir (Özeçoğlu, 2020, s. 27). İlgili madde içinde üzerinde önemle durulan konulardan biri, bu okullarda okutulan kitapların ve ders içeriklerinin denetim altında tutulmasıdır. Ders içerikleri hakkında özen gösterilen konular arasında Osmanlı Devleti ya da Türk milleti ile ilgili yanlış söylemler ile doğru olmayan bilgiler içeren unsurların tespit edilip böylesi ibarelerin ortadan kaldırılması, dinî eğitimin nasıl yapıldığı ya da hangi derslerin verilmesi gerektiği öne çıkan hususlar arasında yer almaktaydı. Böylece derslerde okutulacak kitapların ve ders içeriklerinin sıkı bir teftişe tabi tutulması kaçınılmazdı.

Okutulan Derslerin Teftişi

XIX. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim cemaat okulları ve yabancı okullar üzerindeki denetimi konusunda çok hassas olmadığı söylenebilir. Bunun iki sebebi vardır. Birincisi, Osmanlı'nın bu okulların denetimini kendi sorumluluğu dâhilinde bir görev olarak görmemesi; ikincisi, yine bu okulların nicelik ve faaliyet konusunda fazla dikkat çekmemesiydi (Özcan, 2017, s. 47). Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim cemaat okullarının ve yabancı okulların üzerindeki etkisi "kontrollü müsamaha" şeklinde tanımlanabilir (Dağlar Macar, 2010, s. 773). Çok dinli ve çok uluslu bir toplum yapısına sahip olan Osmanlı'da eğitim, bu gruplar arasında farklılıklar göstermekteydi. Her cemaat eğitim programını farklı bir şekilde uyguluyordu. 1838'den sonra eğitime dair düzenlenmiş olan raporlarda okulların teftişi meselesine yer verildiği görülmüştür. Islahat Fermanıyla da cemaatlerin okul açma sürecinden haberdar olması zorunluluğundan, bu okullar en azından sayısal olarak denetleme imkânına kavuşmuştur. Denetlemelerin özünde yatan asıl sebep ise öğretmenlerin mesleki yeterliliklerinin tespitiydi. 1862'de maarif idarelerin bir kısmına geçici süreyle de olsa tecrübeli memurlar muavin olarak atandı. 1863'de Osmanlı Devleti'nin modern anlamda ilk anayasal metni olarak kabul edilen Nizamnâme-i Millet-i Ermeniyân'ın 10. Maddesinde, Ermeni okullarının denetimi konusuna yer verildi. Taşra okullarının teftişinde Mekâtib-i Umûmiyye Nezâreti bünyesinde kurulan ve İstanbul'daki okulları denetlemekle görevlendirilen memurlardan istifade edildi (Özcan, 2017, s. 40-47).

⁷ Tanzimat Döneminde özel öğretim ile, Türk, Yabancı ve Gayrimüslim cemaatlerin açmış olduğu okullar hakkında geniş bilgi için bkz. (Akyüz, 2008, s. 173-176).

Osmanlı eğitim sistemi XIX. yüzyıl ile beraber yeni oluşumların içine girmişti. Bunlardan biri yabancı okullara ve gayrimüslim okullara yabancı unsurların müdahalesiydi. Yabancı devletlerin gayrimüslim tebaa üzerindeki en büyük tesiri, onların millî duygularını harekete geçirmek ve kültürel anlamda onlara bilgiler sunmak olmuştu. Okulların ve yabancı öğretmenlerin bu konudaki girişimleri oldukça önemliydi⁸. Bu bakımdan merkezî yönetimin müfettişler vasıtasıyla devamlı surette bu okulları teftiş ettiği görülmektedir. 1869 Maârif Nizamnamesi ile eğitimde teftiş hizmetlerinde de yeni bir takım hükümler getirilerek teftiş işleminin, nezaretin görevleri kapsamına alınması resmileşmişti (Kodaman, 1991, s. 49). Devletin teftiş faaliyeti içerisinde, ders içerikleri ve okutulan kitaplar ayrıca bir yere sahipti. Söz konusu faktörler, hem Türkler ile gayrimüslim cemaatler arasında eğitim-öğretim birliğinin sağlanması hem de ders ve kitaplardan zararlı ifadelerin ortadan kaldırılması bakımından mühim bir meseleydi. Zaten yabancıların ve gayrimüslim cemaatlerin okullarda okutacağı kitaplar ve okul dersleri belli bir programa bağlıydı⁹.

Gayrimüslim ve yabancılar tarafından tesis edilecek olan okullardan Maârif Komisyonu tarafından istenen şeylerin başında ders cetvelleri gelmekteydi. Gayrimüslim okulların ıslahı sebebiyle Yenişehir'de bir Maarif Komisyonu'nun teşkil edilmesi ve komisyonun Maârif Nizamnâmesi hükümlerine uyması istenmişti. Buna göre ıslah edilecek okulların ders cetvellerini komisyona göndermesi ve içerikleri incelenen derslerden uygun olmayanların ders cetvelinden çıkarılması gerektiği belirtilmiştir (BOA. MF. MKT.18/61 (29 Sefer 1291/17 Nisan 1874)). Teftiş esnasında komisyonun karşılaştığı birçok sorun vardı. Bunlar içinde teftiş memurları arasında gayrimüslim cemaatlerin konuştuğu dilleri bilen kimsenin olmaması önemli bir sorundu. Mesela Manastır Vilayeti'ndeki Bulgar mekteplerinin denetimi için Debre Maarif Komisyonu içerisinde Bulgarca bilen kimse yoktu. Dolayısıyla hem öğretmenler ile sağlıklı bir iletişimin kurulması hem de Bulgar dili ile yazılmış olan kitap ya da dergilerin incelenmesi mümkün değildi. Bunun için komisyona bu dile en azından aşına olan bir memurun tayin edilmesi gerektiği ifade edilmişti (BOA. MF.MKT.334/29 (13 Rabiulahir 1314/21 Eylül 1896)).

Gayrimüslim cemaatten ya da yabancıardan okul açma talebi olduğu zaman, bu okulların sağlanması gereken şartlar belliydi. Mesela Sivas Vilayeti Gürün Kazası'nda Ermeni kız ve erkek öğrenciler için inşa edilecek okula dair patrikhanenin beyanına cevap olarak özel okul kategorisine giren bu okulların Maârif Nizamnâmesi'nin 129. maddesi gereğince ilk olarak kuruma ruhsat vermek için öğretmenlerin ellerinde doğruluğu tespit edilmiş bir diplomanın, adap ve politikaya aykırı dersler okutmamak için verilecek derslerin cetvellerinin ve ders kitaplarının Maârif Nezâreti'ne gönderilip tasdik olunacağı kaydedilmişti¹⁰.

⁸ Osmanlı Devleti, özellikle yabancı devletlerin gayrimüslim tebaa üzerindeki tahriklerini sürekli olarak teftiş etmek durumunda kalmıştır. Bunun için gayrimüslim tebaa köy ve kasabalarındaki okullarda yabancı öğretmenlerin bulundurulmaması, yabancıların okul açtıkları mahallelerde yabancı çocukların olmaması halinde bu tesislere ruhsat verilmemesi, verildiği takdirde gerekli teftişin yapılması gerektiği, Müslüman çocukların bu okullara hiçbir suretle gönderilmemesi, gayrimüslim okullarda Osmanlı Türkçesinin zorunlu olması gibi meselelere dikkat etmiştir. (Çetin, 1988, s. 193).

⁹ Genel olarak bu okullarda üçüncü sınıftan itibaren Türkçe, altıncı sınıftan itibaren Osmanlı Tarihi dersleri okutulmuştur. Kendi cemaat dillerinin öğrenimi birinci sınıftan itibaren başlarken dördüncü sınıftan itibaren bir Avrupa dili öğretilmeye başlanmıştır. Yabancı dil genellikle Fransızca olur ve bu dilden okuyup yazma seviyesine kadar gelinirdi. Musevî okullarında ise anaokulundan itibaren Türkçe, İbrani ve Fransızca, üçüncü sınıftan itibaren Almanca öğretilirdi. Gayrimüslim cemaat okullarında dil derslerinden başka Osmanlı Tarihi, Aritmetik, Cebir, Coğrafya, Felsefe, Ticaret Kanunnamesi, Ders Usulü, Temrirat Ticareti, Hıfzüsıhha, Güzel Yazı, Resim, Jimnastik gibi dersler okutulurdu. Yahudi okullarına gelince, Türkçe erken okul çağlarından itibaren zorunlu ders olarak öğretilirdi. Bunun yanında Osmanlı Tarihi ve Coğrafyası dersleri de zorunlu oldu. Geniş bilgi için bkz. (Keskinlik, 2010, s. 76-78).

¹⁰ Buna göre okula ruhsat verildikten sonra ders cetvelleriyle kitapların cins ve isimlerini bildiren pusula ile öğretmenlik yapacak kişilerin diplomalarının, vilayet vasıtasıyla yazılı olarak bildirilerek inceleme için Maârif

Nizamnamenin 7. maddesi¹¹ gereğince Gayrimüslim okullarda müfredat içerisinde yer alan derslerde herhangi bir değişiklik yapılması gerektiği takdirde ya da ders değişikliği ve ders içeriklerini zenginleştirilmesi gibi durumlarda mahallî maârif meclisleri, bunu Maârif Nezâreti'ne bildirmek zorundaydı. Meclis-i Kebîr-i Maârif söz konusu teklifi değerlendirerek neticeye bağlardı. Yani ders içerikleri ile ilgili herhangi bir değişikliğin yapılması bu meclisin onayı ile mümkündü (Özcan, 2017, s. 46). Bunun yanında Maarif Nezareti yabancı okulların açılması taleplerine ihtiyatlı yaklaşmaktaydı. Okulun hangi eğitimi vereceği, açılış tarihi ve işlenecek dersler gibi konularda bilgi verilmesini, Vilayet Maarif Müdürlüklerinden talep etmekteydi. Siroz'un iç tarafında Hazinedar Mahallesinde yeniden geceli bir Bulgar Mektebi inşası için öncelikle inşa ruhsatı istenmişti. Ardından söz konusu mahalde ahalinin istifade edeceği derecede aynı nitelikte bir okulun olduğu ve sağlam bir yapı üzerinde yer aldığı belirtilerek yeni bir okulun gereksiz olduğu ifade edilmişti. Aynı zamanda daha önceden de inşa edilmek istenen okulun Yusuf Efendi ve Kırçovalı İstoyan isimlerindeki kişilere ait olan iki bölümden oluşan bir yapı ile pamuk fabrikası emlakı içine olan toplamda sekiz yüz yirmi altı metre civarında taş yapılı bir bina olduğu anlaşılmış ve bu yüzden inşa talebi maarif idaresince reddedilmişti. Zaten okul inşası talep edilen yerde, iki bölümden müteşekkil bir Bulgar iptidaî mektebi vardı. Bunun üzerine Bulgarlar tarafından açılmak istenen okulun, pedagojik eğitim verecek darülmualimin derecesinde bir okul olacağı belirtilmişti¹².

II. Abdülhamid döneminde ilköğretim kademesindeki okullarda eğitim-öğretim, Maârif Nezareti tarafından tespit edilmiş ders kitapları ile gerçekleştirilmişti. Ayrıca bu dönemde öğretmenlerin kitapları aynen tekrar etmemesi ve kendiliğinden herhangi bir eğitim faaliyetine başlamaları durumunda, derhal soruşturma başlatılacağı uyarısı devamlı olarak gündemde tutulmuştu. Öncesinde 1864'te, ders kitaplarının denetimi için Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyeti ile Tedkîk-i Müellifât Komisyonu teşkil edilmiştir. Bu komisyonlarda incelenmeden ve mühür basılmadan tek bir kitabın dahi yayınlanabilmesi imkânsız hale getirilmişti (Nuroğlu, 2016, s. 388-389). Bu önlemlerle özellikle gayrimüslim cemaatlerin ve yabancı okulların derslerde okutulacak kitapları ve ders içerikleri konusunda zararlı herhangi bir girişimde bulunmalarının önünü kesmek amaçlanmıştı. Alınan bütün tedbirlere rağmen yine de bu okullarda zararlı girişimlerin olduğu görülmektedir. Mesela 1894 Ocak-Şubat ayı içerisinde gayrimüslim ve yabancı okullar hakkında sunulan bir raporda (BOA.Y.PRK.MF.3/15 (6 Şaban 1311/12 Şubat 1894)), bu okullarda birçok zararlı eğitim faaliyetinin gerçekleştiği tespit edilmişti. İslam dini ve Osmanlı Devleti aleyhinde bir takım kötü sözler sarf eden Londra'da basılan "Jaruselem İllustran" gazetesinin yazarlarından ve bir zamanlar Kudüs'te görev yaparken birtakım gerekçelerle görevden uzaklaştırılan İngiliz Misyoner Müdürü Liz isimli kişi, o sıralar Kudüs'te ikamet eden ailesini almak bahanesiyle geri dönmek istemişti. Onun bu ziyareti esnasında okul ile ilgili olarak niyetinin kötü olduğunu düşünen Maarif Müdürlüğü, bahsigeçen kişinin kesinlikle okula yaklaştırılmaması gerektiğini ifade etmişti. Yine aynı raporda Kumkapı'da bulunan bir Ermeni kız mektebinin teftişi esnasında, el ile işlenmiş ve duvara asılı olan Osmanlı Asyası haritasında, Van ve Erzurum vilayetleriyle Rusya tarafındaki Türkistan'ın bir kısmının üzerine büyük harflerle "Haysdan" (Ermenistan) yazılı olduğu görülmüş ve bu zararlı haritanın ortadan kaldırılarak bu

Nezareti'ne gönderilmesi gerektiği ifade edilmişti. BOA.MF.MKT.35/67 (25 Rebiülevvel 1293/20 Nisan 1876).

¹¹ "... bu derslerin tagyîr ve ta'dili lâzım geldiği halde mahallî ma'ârif meclisinin Ma'ârif Nezâret-i Celîlesinden vâ'ki olacak istîzâmı ve meclis-i kebîr ma'ârif da'î ve tensîb üzerine icrâ kılınacaktır." (Mahmut Cevad, 1338, s. 371).

¹² Sonuç olarak Nezaret tarafından bu mektebin hangi tarihte tesis edileceği, hangi tarihte ruhsata bağlanacağı, derecesi, geceli mi gündüzlü mü olacağı ve hangi derslerin okutulacağı hususlarının ayrıntılarının Selanik Maarif Müdürlüğü'nce bildirilmesi gerektiği ifade edilmişti. BOA.MF.MKT.1056/7 (19 Rebiülâhir 1326/21 Mayıs 1908).

gibi durumlara bir daha kesinlikle müsaade edilmemesi gerektiği hakkında ilgililer uyarılmıştı. Aynı raporda yer alan başka bir hadiseye göre, Ortaköy'de Ermeni kız mektebine Polis Komiseri Faik Bey'in bacanağının kızının da devam ettiği teftiş esnasında anlaşılmış ve adı geçen kişinin bu okuldan men edilerek bir İslam kız mektebine kaydedilmesi gerektiği bildirilmişti. Raporun devamında gerek İstanbul'da gerekse taşrada bulunan gayrimüslim ve yabancı okullardaki mükafat resimlerinde okul müdür ve öğretmenlerinin bazı uygunsuz ifadelerinin yer aldığı, merkezî yönetime ulaştırılan bilgiler arasındaydı. Alınan cevapta bu gibi söylemlerin ahaliyi galeyana getireceği düşünülerek buna meydan verilmemesi ve bu girişimlere cüret eden memurların hazır bulunarak gerekli işlemlerin yapılması gerektiği ifade edilmişti.

Tanzimat öncesinde Osmanlı'daki Rum okullarında, diğer Rum okullarındaki kitaplar okutulmakta ve devletin resmî dili olan Türkçe'ye yer verilmemekteydi. Hatta Rum okullarında, Türkçe'nin mecburî dil olarak öğretilmesi girişimlerine karşı çıkılmaktaydı. Gayrimüslimlerin Türkçe'yi öğrenmemek konusundaki gayretinden sonra bu defa hükümet onların dillerini, genel ve özel olan Türk okullarında Türklere öğretmek istemiş ve bu maksatla İdadiler ve Mülkiye Mekteplerinin ders programlarına Rumca, Ermenice ve Bulgarca dersler konmuştu (Ergin, 1977, s. 1028-1029). 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin yayınlanmasından sonra Türkçe'nin bu okullarda okutulması için daha ciddi girişimlerde bulunulmuştur. Fakat bu girişimler hiçbir zaman yaptırım şeklinde değil daha çok teşvik edici mahiyetteydi. Bu girişimlerden bir tanesi de söz konusu okullarda Türkçe dersinin okutulması için maddî yardımlarda bulunulmasıydı (Kenanoğlu, 2008, s. 189). Fakat bu okullarda Türkçe ve Osmanlı Tarihi dersinin zorunlu hale getirilmesi 6 Eylül 1888 tarihli Mekâtib-i Gayr-i Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği Nizamnâmesi ile gerçekleştirilmişti¹³. Bulgar okullarında Osmanlı Tarihi okutulması gerekirken Bulgar Tarihi, Bulgar krallıkları tarihi gibi derslerin tedris edildiğinin anlaşılmasının üzerine bundan sonra Hıristiyan okullarında Osmanlı Tarihi dersinin programa dâhil edilmesinin gerekli olduğu Selanik Vilayeti'ne bildirilmişti (BOA.BEO.3681/276055 (15 Zilhicce 1327/28 Aralık 1909)). Bu okullara Türkçe dersinin öğretmenleri sadece yardımcı olmak üzere Maârif Nezareti tarafından tayin edilmekteydi (Arslan, 2005, s. 298). Gayrimüslim okullarda Türkçe dersinin verilmesi ve Türkçe dersi vermeyen okulların kapatılacağı hakkında Suriye Maarif Müdürlüğü'nden vilayetteki tüm kazalara talimat verilmiş olduğundan bahisle, Amerika sefaretinden verilen tahriratın tercümesine cevap olarak bu okullarda Türkçe dersinin zorunlu kılınması konusunun kesinlikle doğru olmadığı, sadece gayrimüslim ve yabancı okullarda birer Osmanlı dili öğretmeninin tayin edilmesi gerektiği Hariciye Nezareti'ne bildirilmişti (BOA.HR.TH.157/77 (21 Zilhicce 1312/15 Haziran 1895)).

Yabancı ve gayrimüslim cemaat okullarında dinî tedrisat önemli bir yere sahipti¹⁴. Zira kendi dinî ve kültürel hayatları ile ilgili bilgilendirmeleri bu dersler vasıtası ile yapabiliyorlardı. Fakat aynı şekilde maarif müdürlükleri din derslerinin işleyişini sıkı bir denetime tabi tutmak zorundaydılar. Bu derslerin özellikle kültürel eğitim veren kısmında suistimale açık söylemler olabilir. Bilhassa XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Yahudilerin eğitim anlayışında da bir takım değişiklikler meydana gelmiş ve Yahudiler Hahamhanelerle beraber yerli ve yabancı Yahudilerin açmış olduğu özel okullarda eğitim görmeye başlamışlardı (Arslan, 2005, s. 290-300). Sinagogun yanında yer alan okullara Mardar yada

¹³ Onuncu Madde: “ *Mekâtib-i mezkûrede teba'a-i hazret-i mülûkâne evlâdından olan şâgirdâna Türkce okuyub yazmak ta'îmi ve hakîkati vechle Târîh-i 'Osmânî tedrîsi mecbûrî olacaktır* ”, BOA., Y.PRK.MF. 1/63 (29 Zilhicce 1305/6 Eylül 1888).

¹⁴ Abdülhamid devri Maarif Nazırlarından olan Zühtü Paşa'nın 20 Temmuz 1893'de Mabeyn-i Hümayun Baş Kitabetine yazdığı tezkerede, Protestan okulları başta olmak üzere yabancı ve gayrimüslim okullarda okutulan derslerden en önemlerinin Tarih, İngilizce ve Din ders olduğuna işaret edilmiştir. (Akyüz, 1970, s. 121-130).

Talmud Tora denmekteydi. 6-12 yaş arasında çocukların eğitim gördüğü bu kurumlar, dinî eğitim vermekteydi. Bu okullarda genel olarak Tevrat ve İbranî harfleri ile dualar öğretilmişti (Kenanoğlu, 2008, s. 190). Gayrimüslim cemaat okulları ve yabancıların açmış olduğu okullardaki din eğitimine ve ayinlere dair Maarif Vekaleti'nden vilayetlere gönderilen tamimin suretinde yabancı okulların bazılarında ibadet ve dinî ayinlere fazla zaman verildiği, bütün öğrencilerin ibadet ettiklerini ve ayinlere katıldıkları, dersane, salon ve bahçede dinî tasvirler astıkları ihbar edilmişti. Verilen cevapta sert ve kesin bir üslup kullanılmış ve okul ve kilisenin mahiyet bakımından birbirinden tamamen farklı şeyler olduğu; bu gibi dinî ayinlerin ancak maarif talimi maksadıyla yapılabileceği; okul kurumunun amacına aykırı olan bu tarz hareketlere müsamaha gösterilemeyeceği; irfan müessesesi adı altında dinî amaçları takip eden ve mesailerini bu hedef doğrultusunda tevcih eden okulların derhal kapatılmalması gerektiği vurgulanmıştı¹⁵.

Kitapların Teftişi

Merkezî yönetimin teftiş konusunda dikkat ettiği konulardan biri gayrimüslim cemaat okullarında ve yabancı okullarda okutulan kitaplardır. Bunlardan en çok sıkıntı yaşananlar ise yurt dışından getirilen yabancı dildekilerdir. Çoğu Fransızca ve İngilizceden oluşmaktaydı. Özellikle kitapların içeriğinde Osmanlı aleyhinde yanlış ifadeler ya da bilgilerin yer alması kabul edilemezdi. Bu gibi durumların tespit edilmesi durumunda derhal gerekli işlemlere başlanırdı. Gerek derslerde okutulan gerekse okul kütüphanelerinde bulunan kitaplar sıkı bir denetime tabi tutulmuştu. Özellikle II. Abdülhamid döneminde ilkökul kademelerindeki okullarda, eğitim ve öğretimin Maârif Nezâreti tarafından tespit edilen kitaplar ile gerçekleşmesinde ciddi adımlar atıldı. Bu amaçla ilgili nezaret sansür merkezini içine alacak şekilde yeniden yapılandırıldı ve okullarda okutulacak ders kitaplarının teftiş ve denetimi için *Encümen-i Teftiş ve Muâyene Heyeti (1882)* ile *Tedkik-i Mü'ellesât Komisyonu (1882)* ve dinî kitapların denetimi için *Kütüb-i Diniyye ve Şer'iyeye Tedkik Heyeti (1882)* adında komisyonlar kuruldu (Birinci, 2006, s. 291-349. Dıġıroġlu, 2017, s. 631-653). Bu komisyonlar aracılığı ile incelenmeyen, muayenesi yapılmayan ve gerekli mühürleri basılmayan tek bir kitabın dahi yayınlanmasının önlenmesi amaçlanmıştı (Özcan, 2017, s. 51).

Selanik Vilayeti'ndeki gayrimüslim ve yabancılar a ait bazı okulların kütüphanesinde öğretmen ve öğrencilerin müracaat etmesi için bulunan kitapların zararlı içeriğe sahip olma ihtimaline karşı teftiş edilmesi gerektiği ifade edilmişti. Özellikle son zamanlarda Sırp ve Bulgarların tesis ettiği okullarda bu gibi durumların olması ihtimal dahilindeydi. Bunun için en kısa zamanda teftiş memurlarının söz konusu okullarda inceleme yapması gerektiği bildirilmişti (BOA.MF.MKT.224/27 (7 Rabiulevvel 1312/8 Eylül 1894)).

Yurt dışından getirilen kitapların muayenesinin çok dikkatli bir şekilde yapılması gerektiği karar altına alınmıştı. Maârif Nezâreti'nden Sadaret'e yazılan tezkirede, yabancı okullara ve gayrimüslim cemaat okullarına ait olan kitaplar için gerekli hassasiyetin gösterilmesi gerektiği konusunda ayrıntılı bilgi verilmişti. Buna göre yabancı okullar için memlekete getirilen kitaplardan tahsil gören kişiler kötü düşünceler ve bozuk fikirler edineceği için bu tür kitap ya da dergilerin hiçbir şekilde ithaline izin verilmemesi ve okullarda okutulmaması gerektiğinden bahsedilmişti. Buna cevaben sansür memurlarının bu

¹⁵ Aynı belgede dinî tedrisatın nasıl yapılması gerektiği iki madde ile belirtilmiştir. Buna göre;

I- Yabancı okullar din eğitimi verecekleri gibi bu mekteplerde belli bir mabet yeri inşa ederek orada dinî ayinlerde bulunabilirler. Bu mabet haricinde ayin icrası dersane, salon, bahçe ve kütüphane gibi yerlerde yapılamaz. Aynı şekilde dinî tasvirler ve heykellere okullar içinde asla yer verilemez.

II- Yabancı okullarda devam eden Müslüman çocuklara hiçbir şekilde gayrimüslim cemaatlerin ayinlerine katılmalarına bilerek ya da bilmeyerek asla müsaade edilemez. Bu hususta müsamahakar davranan ya da lakayt hareketlerde bulunanlar hakkında hemen işlem başlatılır. BOA.HR.SFR. 04./ 926-195 (21 Recep 1342/27 Şubat 1924).

konuda oldukça dikkatli davrandıkları ifade edilmişti. Hariciye Nezareti vasıtasıyla Almanya, Fransa, Avusturya, İtalya ve Romanya sefaretlerinden temin edilen kitap ve dergilerin sansür memurlarınca zararlı görünen kitapların henüz gümrükteyken ülkeye sokulmadığı, sokulmasının mümkün olmadığından bahisle bu konuda ilgililerin dikkat etmesi beklenmekteydi (BOA.MF.MKT.248/65 (15 Şaban 1312/11 Şubat 1895)).

Newyork'da basılmış olan “Bir Asır Sonra Ecnebi Misyoner Heyetleri” adlı kitap, içeriği bakımından Osmanlı Devleti için zararlı bir kitap olduğu düşünülmekteydi. Kitabın içeriğinde genel olarak Osmanlı topraklarında yaşayan misyoner cemiyetlerin eylemleri, Hıristiyanların Osmanlı idaresi tarafından sokuldukları durumdan kurtulmak için yaptığı girişimler gibi konulardan bahsedilmekteydi. Bu yüzden Osmanlı hükümeti ve İslam dini aleyhinde yazıldığı kanaatine varılarak Aralık 1894'ten itibaren kitabın yurda sokulması yasaklanmıştı (BOA.MF.MKT.239/32 (16 Cemazeyilahir 1312/15 Aralık 1894)).

Filibe'de basılan Bulgarca kitapların, başka eşyalar içerisinde gümrükten gizlice geçirilerek Selanik Vilayeti'nde bulunan Bulgar mekteplerine gönderildiği ve okullara dağıtıldığı anlaşılmıştı. Bulgarca basılmış olan kitaplardan bir nüsha ele geçirilmişti. Kitabın içeriğinde özellikle Osmanlı Devleti aleyhine zararlı ifadeler yer almaktaydı. Bu kitaplardan dağıtılmış olanların bir an önce toplatılması için gerekli işlemlerin yapılması gerektiği belirtilmişti. Tedbir olarak da bundan böyle bu gibi kitapların içeriye sokulmaması için Rüşumat Emaneti tarafından rüşumat memurları gerektiği şekilde uyarılmıştı (BOA.MF.MKT.74/50 (28 Sefer 1299/19 Ocak 1882)).

Kitap Dışındaki Materyallerin Teftişi

Kitap dışında en çok denetimi yapılan materyallerin başında haritalar gelmekteydi. Zira haritalarda Osmanlı Devleti'nin sınırlarının bilerek ya da bilmeyerek yanlış çizilmesi merkezî yönetim için kabul edilemezdi. Mesela Cezayir Bahr-i Sefid Vilayeti'nde Lerzon Rum okullarında okutulan Rumca Yunan haritasında Osmanlı'nın hudutları ile ilgili yanlışlık bulunduğundan, ders programından çıkarılarak onun yerine verilen diğer haritanın tasdik edilmek üzere Maarif Müdürlüğü'ne gönderilmesi istenmişti (BOA.MF.MKT.606/34 (5 Zilkade 1319/13 Şubat 1902)). Söz konusu okullar için sadece akademik dersler değil etkinlik niteliğinde olan dersler de teftişe tabi tutulmuşlardı. Mesela Robert Koleji'nde okul bahçesinde aleni bir şekilde öğrencilere jimnastik talimlerinin yaptırıldığı görülmüş ve bu talimlerin umuma açık bir şekilde yapılmaması gerektiğinden bahisle bu konu hakkında zaptiyelerce soruşturma başlatılması gerektiği ifade edilmişti (BOA. MF.MKT.711/9 (7 Rabiulevvel 1321/3 Haziran 1903)).

Osmanlı Devleti kendi tebaasındaki milletler arasında eğitim birliği sağlamanın yanında ileride bu okullarda eğitim gören kişiler için meslek sahibi olabileceği bir unsur olmasını amaçlamıştı. Yine teftişler, okulların bu gerekliliği sağlayıp sağlamadığı doğrultusunda da gerçekleştirilmişti. Yabancıların uzun zamandan beri Osmanlı toprakları üzerinde tesis ettikleri ve sayıları artarak devam eden özel okullarda Hıristiyan öğrencilerinin talim ve terbiyesine mahsus olsa da bu okullarda okutulan derslerin okul bittikten sonra öğrencilerin meslek edinmesine hizmet etmeyecek şeyler olduğundan bahsedilmişti. Bu okulların cahilliği gidermekten ve gündemi talim etmekten ibaret olduğu ifade edilmişti. Bunun yanında İstanbul'daki Rum sıbyan okullarında bazı zararlı kitapların okutulduğu tahkik olduğundan söz konusu kitapların başka Hıristiyan cemaat okullarında okutulduğu teftiş neticesinde anlaşılmış ve bu kitaplar yerine Maârif Meclisi tarafından uygun görünen kitapların ders kitapları olarak okutulması gerektiği ifade edilmişti (BOA.Y.EE.KP.40/3912 (29 Zilhicce 1341/12 Ağustos 1923)).

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin yönetimi altında olan gayrimüslim cemaatler devletin yıkılışına kadar kendileri için belirlenen bir takım hukukî statü ve haklar ile yaşamlarını idame ettirmişlerdir. Söz konusu hukukî hakların içinde eğitim de yer almaktaydı. İstanbul'un fethi ile başlayan bu süreçte gayrimüslim cemaatler, eğitim faaliyetlerini kilise ve ruhanî kişiler vasıtası ile sürdürmüşlerdi. Fakat 1839 Tanzimat Fermanı ile başlayan ve II. Abdülhamid dönemi ile devam eden dönemde gayrimüslimlerin eğitim-öğretim faaliyetleri daha da kurumsal bir hal almıştı. Özellikle 1869 Ma'ârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi ile bu cemaatlerin ve yabancı okulların eğitim alanındaki statüleri daha da belirgin hale getirilmişti. Nizamnamede sıklıkla ifade edilen *teftiş* işlemleri ile okulların hangi durumlarda ıslah edilmesi gerektiği ya da okul açmak isteyen gayrimüslim ve yabancıların ne gibi şartları yerine getirmesi gerektiği konusunda ayrıntılı bilgiler verilmişti. Böylece Osmanlı Devleti'nin bütün tebaası arasında eğitim-öğretim birliği kısmen sağlanmış ve en önemlisi bu okullarda, merkezî yönetim adına fesat girişimlerin önüne geçilmesi amaçlanmıştı.

Kaynakça

Arşiv kaynakları (Başkanlık Osmanlı arşivi)

- BOA. Bâbîâli Evrak Odası (BEO.) 3681/276055
 BOA. Hariciye Şifre Kalemi (HR. SFR.) 04./ 926-195; 04./ 926-195
 BOA. Hariciye Tahrirat Kalemi (HR. TH.) 157/77
 BOA. Maarif Mektubi Kalemi (MF. MKT.) 711/9; 1056/7; 18/61;
 BOA. MF. MKT.224/27
 BOA. MF. MKT.239/32
 BOA. MF. MKT.248/65
 BOA. MF. MKT.334/29
 BOA. MF. MKT.35/67
 BOA. MF. MKT.606/34
 BOA. MF. MKT.74/50
 BOA. Yıldız Esas Evrak Kamil Paşa Evrakı (Y.EE. KP.)40/3912
 BOA. Yıldız Perakende Maarif (Y.PRK. MF.) 1/63, 3/15

Araştırma ve inceleme eserleri

- Akyıldız, A., (2011). *Tanzimat döneminde kurulan merkezî eğitim kurumları*, Prof. Dr. Yahya Akyüz'e Armağan, Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
 Akyüz, Y., (1970). "Abdülhamit devrinde Protestan okulları ile ilgili orijinal iki belge", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 3(1), ss. 121-130.
 Akyüz, Y., (2008). *Türk eğitim tarihi*, Ankara: Pegem Akademi.
 Arslan, A., (2005), "Osmanlı Devletinin son döneminde Yahudilerin Üsküdar'daki eğitim faaliyetleri", *Üsküdar Sempozyumu II, Bildiriler*, C.I, 12-13 Mart 2004, İstanbul.
 Bilim, C.Y., (1984). *Tanzimat devri'nde Türk eğitiminde çağdaşlaşma (1839-1876)*, *Eskişehir*: Anadolu Üniversitesi Basımevi.
 Birinci, A., (2006). "Osmanlı Devletinde matbuat ve neşriyat yasakları tarihine medhal", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 4(7), ss. 291-349.
 Büyükarıcı, S., (2011). "Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nde azınlık ve yabancı okulları", Prof. Dr. Yahya Akyüz'e Armağan, Ankara: Pegem Akademi, ss. 511-528.
 Çetin, A., (1988). "Maarif Nâzırı Ahmed Zühdü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancı okullar hakkındaki raporu", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 10-11: ss.189-219.
 Dağlar, M. O., (2010). "Osmanlı Rum eğitim sistemi ve İstanbul Rum kız okulları (19. ve 20. Yüzyıl)", *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri Dergisi*, 10(2), ss.775-817.

- Dıġıroġlu, F., (2017). "II. Abdülhamid Dönemi matbûat politikaları: mushaf basımı ve dinî neşriyat," Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi, İstanbul: TBMM Milli Saraylar. ss. 631-653.
- Erdoġdu, A.T., (1995). *Maarif-i umumiye nezareti teşkilatı*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyasal Bilimler Dalı, İstanbul.
- Ergin, O., (1997). *Türk maarif tarihi III-IV*, İstanbul: Eser Matbaası.
- Hayta, S., 1869 *Maârif-i umumiye nizamnâmesi ve Türk eğitimine katkıları*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Kenanoġlu, M., (2008). "Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslimlerin eğitimi üzerine", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6(12): ss. 181-205.
- Keskinkılıç, E., (2010). "Osmanlı Devletinde gayrimüslim okullar (eğitim-yönetim-denetim)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 23: ss. 69-98.
- Koçer, H.A., (1970). *Türkiye'de modern eğitimin doğuşu ve gelişimi (1773-1923)*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Kodaman, B., (1991). *Abdülhamid devri eğitim sistemi*, Ankara:Türk Tarih Kurumu.
- Mahmud CEVAD, (1338). *İbnü'-Şeyh Nâfi, Maârif-i umûmiye nezâreti târihçe-i teşkilat ve icrââti*, Dersaadet: Matbaa-i 'Âmire.
- Nuroġlu, A.M., (2016). *Modernleşme döneminde Osmanlı'da ilköğretim (1869-1914)*, İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Özcan, T., (2017). *Merkezî ve modern eğitim kapsamında Osmanlı gayrimüslim cemaat ve yabancı okulları*, Ankara: Gece Kitaplığı.
- Özeçoġlu, H., (2020). "20. yüzyılı karşılarken Osmanlı Devleti'nde yabancı okulların denetimi sorunu ve Protestan okulları örneği", *Diyalektolog*, 23, ss. 1-29.
- Polat Haydaroġlu, İ., (1990). *Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı okullar*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Sakaoġlu, N., (2003). *Osmanlı'dan günümüze eğitim tarihi*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Selçuk, M., (2008). "Maârif-i umûmiyye nezâreti tarihçe-i teşkilât ve icraati üzerine bir değerlendirme", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6(12), ss. 727-732.
- Subaşı, T., (2002, June). *Tanzimat döneminde eğitim alanında yeniden yapılanma: Maarif-i umumiye nezareti'nin kuruluşu*, International Conference on New Horizons In Education, Guarda, Portugal.
- Vahapoġlu, H., (1992). *Osmanlı'dan günümüze azınlık ve yabancı okulları*, İstanbul: Boġaziçi Yayınları.